

С. Кізлов,

аспірант кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В СУСПІЛЬНИХ ІНТЕРЕСАХ

Проблема меж у здійсненні всякого суб'єктивного права органічно витікає з офіційно закріпленого визначення суспільних свобод та інтересів. На законодавчому рівні юридичне визначення свободи було уперше зафіксоване в ст. 4 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р.: «Свобода полягає в змозі робити все, що не шкодить іншому: таким чином, здійснення природних прав кожного обмежене лише тими межами, які забезпечують іншим членам товариства ці ж права» [1].

Інститут обмеження права власності є класичним та має глибокі історичні витоки ще з права римської держави та досліджується протягом певного часу. У світовій цивілістиці існувало два найбільш поширених протилежних погляди на характер панування власника над річчю.

Представники одного напрямку стверджували, що право власності не можна вважати повним і винятковим через те, що воно завжди обмежене законами в інтересах суспільства загалом і окремих осіб. Дослідники визначали право власності як вище і найбільш повне, але все ж обмежене юридичне панування особи над річчю. До числа прихильників цього напрямку можна зарахувати таких вчених, як Брунс, Дернбург, Іеринг, Ранд, Ю. Гамбаров, Д. Мейєр та ін.

На думку вчених іншого напрямку, право власності являє собою повне, необмежене і виняткове юридичне панування особи над тілесною річчю (Савіньї, Пухта, Барон, Унгер, Віндшейд, Н. Варадинов, К. Победоносцев,

П. Цитович). Так, П. Цитович у своїй роботі зазначав: «так звані обмеження права власності неможливі: якщо обмеження є, то воно стосується власника, а не самого права власності» [2]. Савіньї стверджував, що право власності за своєю природою є необмеженим правом. Цю позицію потім розділили Пухта, Віндшейд, Зом тощо. При цьому вони допускали лише тимчасове обмеження права власності правами третіх осіб на те саме майно. Після припинення прав третіх осіб щодо майна власника право власності, на їх думку, відновлювалося в необмеженому об'ємі.

Класичні правознавці, навпаки, розкриваючи зміст права власності, чи не в першу чергу робили акцент на тому, що «не може бути необмеженого права власності» [3], що воно підлягає «обмеженням, які виникають з умов цивільного і суспільного життя» [4], «право власності ніколи не має вигляду безмежної свободи розпорядження річчю. Міркування про потреби осіб, що оточують власника, і про інтереси усієї держави або общини, до якої власник належить, завжди примушують право ставити свободу власника у відомі межі» [5] і т. п.

Заслуговує на увагу точка зору Р. Дерінга та інших авторів, які наполягали на тому, що право власності, згідно з Цивільним кодексом Франції від 1804 р., зовсім не було абсолютним, як стверджували більшість дослідників. Багато юристів Франції, Бельгії, Голландії вважали, що Кодекс Наполеона не встановлював абсолютного права власності. На їхню думку, в римському праві та праві середньовіч-

ної Франції (принаймні, з XIV ст.) була відсутня повна «свобода власності», а ст. 544 Цивільного кодексу Франції відповідала саме цій традиції, оскільки не давала підстав для висновку про «індивідуалістичний абсолютизм» права власності [6].

За своєю правовою природою право власності потребує регулювання з боку держави, може бути обмежено, а держава вправі вживати певних заходів втручання у право власності, у тому числі позбавляти осіб власності. При цьому в таких діях держава має дотримуватися ustalених принципів правомірного втручання.

Аналогічне положення закріплене в Конституції України, яка встановлює, що усі люди вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21 Конституції України). У ст. 23 Конституції України вказується, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. У ст. 41 Конституції України йдеться про приватну власність фізичних осіб, якими є як громадяни України, так і іноземні громадяни та особи без громадянства.

Також традиційно для нашої країни Конституція передбачає повноваження власника правомочності з володіння, користування та розпорядження тими об'єктами, що належать особі. Цими правомочностями охоплюються майже всі можливості, що може реалізувати власник. Однак їх не слід вважати замкнутим колом, бо власник має право здійснювати зі своїм майном будь-які дії, які можна не розуміти буквально як зазначені правомочності, якщо це не суперечить загальним правовим засадам.

Відповідно до ст. 319 ЦК України власник володіє, користується і розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Водночас очевидним є те,

що правомочності власника не є «безмежними». Так, законом, договором, рішенням суду можуть встановлюватися певні обмеження здійснення права власності. Такі обмеження встановлюються з метою забезпечення рівноваги в суспільстві та здійснення майнових прав усіма суб'єктами права. Слід зазначити, що обмеження права власності, встановлені законодавцем, мають належним чином співвідноситись із принципом непорушності права власності та закріпленням у ст. 3 ЦК України принципом неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом. Неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом, як загальна засада цивільного законодавства означає, що правова охорона власності забезпечується усім власникам, незалежно від її форм і видів. Недоторканість власності забезпечує майновий правопорядок в економіці, змогу власників використовувати майно у своїх або чужих (дестинаторських) інтересах, захист від безпідставного його вилучення чи обмеження можливостей використання [7].

Основний критерій, який застосовується для обмеження права власності, – суспільний інтерес, або інтерес окремих осіб.

Визнання необхідності врахування суспільних потреб при регулюванні відносин власності знайшло відображення в конституційних актах більшості зарубіжних країн. Так, у п'ятій поправці до Конституції США встановлено, що не допускається вилучення приватної власності для суспільних потреб без справедливої винагороди; в ч. 3 ст. 14 Основного закону Федеративної Республіки Німеччини встановлено, що відчуження власності можливе тільки в цілях забезпечення загального блага; згідно зі ст. 42 Конституції Італії у випадках, передбачених законом, приватна власність може відчужуватися в загальних інтересах за умови виплати компенсації [8].

Ст. 1 Протоколу № 1 (1952 р.) до ЄКПЛ встановлено: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна, інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права». Прямо ст. 1 Першого протоколу № 1 не накладає на державу зобов'язань захищати право власності громадян проти зазіхань із боку приватних осіб. Цей захист непрямим чином реалізується через гарантії ст. 6 (право на справедливий судовий розгляд), які зобов'язують державу дотримуватися процесуальних гарантій сторін і забезпечувати ефективно виконання судових рішень [9].

Обов'язок держави втрутитися в цивільно-правові відносини між приватними особами може виникати в ситуаціях, коли один з учасників угоди (особливо пересічний громадянин) ставиться законом в очевидно нерівні умови щодо інших учасників угоди, що діють прямо або побічно в інтересах держави. У цьому разі держава має створити такі умови, в яких учасники мають бути поінформовані про негативні наслідки своїх дій (бездіяльності) і можуть приймати рішення, виходячи з цієї інформації.

Під час встановлення наявності позитивного обов'язку держави щодо конкретного конвенційного права Суд дбає про забезпечення справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та інтересами індивіда, пошук такого балансу притаманний усій Конвенції. При цьому він керується єдиними загальними позиціями, вирішуючи конкретні справи: позитивні обов'язки не можуть покладати на державу надто важкий тягар під час їх виконання або дотримання, вони також підлягають вузькому формулюванню настільки, наскільки це можливо, та мають стосуватися фундаментальних конвенційних цінностей.

Позитивні обов'язки держави полягають у вжитті певних заходів для забезпечення використання індивідами

їхніх прав; ці заходи також мають бути спрямовані на те, щоб користування цими правами не заважало іншим приватним особам (класична теорія Д. Мілля) та, навпаки, щоб приватні особи не заважали користуванню цими правами.

Європейський суд у своїх рішеннях зазначає, що, незважаючи на те, що держави мають широкі межі розсуду при визначенні умов і порядку, за яких приватна особа може бути позбавлена своєї власності, позбавлення останньої, навіть якщо воно переслідує законну мету в інтересах суспільства, буде розглядатися як порушення ст. 1 Першого Протоколу, якщо не була дотримана розумна пропорційність між втручанням у права особи та інтересами суспільства. Порушення ст. 1 Першого Протоколу матиме місце, якщо наявна непропорційність між тягарем, який довелося понести приватній особі, і переслідуваними цілями інтересів суспільства [10].

Механізм захисту права власності, передбачений Конвенцією, покладає саме на національні органи влади обов'язок оцінки як наявності проблеми суспільного значення, яка виправдовує заходи позбавлення права власності, так і проблеми необхідності та наявності заходів з усунення несправедливості.

Поняття «суспільні інтереси» завжди має широкий зміст. Зокрема, рішення щодо запровадження законів про експропріацію майна або надання державної компенсації за відчужене майно, як правило, ухвалюється з урахуванням політичних, економічних та соціальних факторів. Європейський суд визнає природною необхідність надання законодавчому органу широких меж самостійної оцінки у здійсненні ним соціальної та економічної політики, і тому Суд поважатиме рішення такого органу у визначенні того, що воно відповідає інтересам суспільства, але за винятком випадків, коли є всі підстави вважати, що воно не має відповідного обґрунтування.

Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17.11.2009 р. № 1559-VI закріплює категорії «суспільна необхідність» та «суспільна потреба». Так, згідно зі ст. 1 Закону, суспільна необхідність – зумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключна необхідність, для забезпечення якої допускається примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, у встановленому законом порядку. Суспільна потреба – зумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади потреба у земельних ділянках, у тому числі тих, на яких розміщені об'єкти нерухомого майна, викуп яких здійснюється в порядку, встановленому законом.

Визначення категорії «суспільний інтерес» сформулював А.А. Саурін: «Суспільний інтерес представляє собою сукупність приватних, що переростають у групові і далі переростають у загальні, інтересів, що збігаються. З юридичної точки зору суспільний інтерес є найважливішим елементом демократичного державного устрою, в тому числі невід'ємним елементом системи «стримувань і противаг»: видається, що різні інтереси мають поєднуватися і «збалансовуватися» як на рівні громадянського суспільства, так і на рівнях державної влади, і на рівні муніципальних утворень» [11].

Обмеження права власності може торкатись як права власності загалом, тобто встановлюватись щодо усього змісту правомочностей власника, так і окремих: володіння, користування і розпорядження. Обмеження можуть встановлюватись як у загальних інтересах (держави, суспільства), так і в інтересах окремих, приватних. Основною метою обмеження права власності є здійснення балансу між інтересами суб'єктів – учасників правовідносин, які мають як приватний, так і публічний характер.

Для різних епох і держав властивий певний рівень і характер обмежень особистого панування власника над річчю. У римському праві зміст права власності був менш обмежений, ніж у законодавствах іншого часу.

Обмеження права власності в суспільному інтересі може виступати в різних формах. Це націоналізація, експропріація як загальна категорія, відчуження майна та інші. Наприклад, дуже широкий перелік обмежень права власності для фізичних осіб встановлений щодо земельних ділянок Земельним та Цивільним кодексами України в суспільних інтересах. Так, обмеження прав власника щодо земельної ділянки визначається її цільовим призначенням. Так, відповідно до ст. 20 ЗК України, види використання земельної ділянки в межах певної категорії земель (крім земель сільськогосподарського призначення та земель оборони) визначаються її власником або користувачем самостійно в межах вимог, встановлених законом до використання земель цієї категорії, з урахуванням містобудівної документації та документації із землеустрою. Відповідно до ч. 3 ст. 325 ЦК України законом може бути встановлене обмеження розміру земельної ділянки, яка може перебувати у власності фізичної або юридичної особи. Такі обмеження передбачені ЗК України, де встановлено мораторій на придбання фізичними та юридичними особами земель сільськогосподарського призначення та інші обмеження.

Варто встановити, що оскільки право власності як суб'єктивне право виконує соціально-значиму функцію, воно не може мати того абсолютного і всеосяжного характеру, яким воно наділялося в теорії. Є іманентні самій природі цього права межі, у разі виходу за які особа діє вже поза своїм правом, здійснюючи не свої правомочності, а правопорушення. Таким чином, обмеження права власності встановлюється з метою дотримання належного балансу між інтересами приватними і суспіль-

ними, оскільки порушення інтересів однієї зі сторін під час здійснення права власності однаково не відповідає ні приватним, ні суспільним інтересам.

Ключові слова: право власності, обмеження права власності, суспільний інтерес.

Стаття присвячена дослідженню питання обмеження права власності у суспільному інтересі. Задля дотримання балансу між приватними та суспільними інтересами у процесі здійснення права власності законодавством можуть бути встановлені певні обмеження права власності.

Статья посвящена исследованию вопроса ограничения права собственности в общественных интересах. Для соблюдения баланса между частными и общественными интересами при осуществлении права собственности законодательством могут быть установлены определенные ограничения права собственности.

The article is devoted to the study of the issue of restriction of property rights in the public interest. It has been established that in order to maintain a balance between private and public interests in the exercise of property rights, the law may establish certain restrictions of ownership.

Література

1. Декларація прав людини і громадянина. URL: wikipedia.org/wiki/
2. Цитович П.П. *Лекции по гражданскому праву. (Имущественное и наследственное право)*. Одесса, 1879. С. 36.
3. Мейер Д.И. *Русское гражданское право*. В 2 ч. Москва, 1997.
4. Победоносцев К.П. *Курс гражданского права. Первая часть*. Санкт-Петербург, 1883.
5. Хвостов В.М. *Система римского права* : Учебник. Москва, 1996.
6. *Публічна власність : проблеми теорії і практики* : монографія / під заг. ред. В.А. Устименка / НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Чернігів : Десна Поліграф, 2014. 308 с.
7. Харитонов Є.О. *Принципи цивільного права України: до постановки проблеми* / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубева. *Часопис цивілістики*. 2007. Вип. 4. С. 12–18.
8. Маклаков В.В. *Конституции зарубежных государств*. Москва, 2010.
9. Шупінська О. *Міжнародні правові механізми захисту права власності: практика Європейського суду з прав людини*. Юстиніан. 2008. № 11.
10. Мармазов В.Є. *Захист прав та майнових інтересів у Європейському суді з прав людини* : навчально-практичний посібник / В.Є. Мармазов, П.В. Пушкар; ред. М.В. Оніщук. Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2001. 156 с.
11. Саурин А.А. *Право собственности в Российской Федерации: конституционно-правовые пределы реализации и ограничения* : [монография]. Москва : Статут, 2014. 351 с.